International Journal of Advanced Research and Multidisciplinary Trends (IJARMT)
An International Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 Website: https://ijarmt.com ISSN No.: 3048-9458

समाज माध्यमे, सामाजिक एकात्मता आणि मानवी संबंध : आधुनिक समाजातील आव्हाने आणि परिणाम

कविताबाई साहेबराव पाटील,
संशोधक, क. ब. चौ. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव
प्रा. डॉ. रविंद्र दगडू वाघ
संशोधन मार्गदर्शक, एस.एस.व्ही.पी.एस. महाविद्यालय, धुळे

सारांश:
आधुनिक समाजात समाज माध्यमे ही केवळ संवादाची साधने राहिलेली नाहीत, तर ती सामाजिक एकात्मता, मानवी संबंध, विचारप्रवाह, लोकशाही सहभाग आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यांची प्रभावी व्यासपीठे बनली आहेत. फेसबुक, व्हॉट्सॲप, इन्स्टाग्राम, यूट्यूब, एक्स यांसारख्या माध्यमांमुळे व्यक्ती, कुटुंब, समाज आणि राष्ट्र यांच्यातील संवादाचे स्वरूप बदलले आहे. समाज माध्यमांमुळे दूर असलेल्या व्यक्तींमध्ये संपर्क वाढतो, सामाजिक प्रश्नांवर जनजागृती होते, विविध समुदायांना अभिव्यक्तीची संधी मिळते आणि संकटाच्या काळात परस्पर सहकार्य शक्य होते. परंतु त्याचबरोबर अफवा, द्वेषपूर्ण भाषा, खोटी माहिती, वैयक्तिक एकाकीपणा, नात्यांतील कृत्रिमता आणि सामाजिक विभाजन अशी गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. मॅन्युअल कॅस्टेल्स, रॉबर्ट पुटनम, शॅरी टर्कल, मार्शल मॅकलुहान आणि झिग्मुंट बौमन यांसारख्या विचारवंतांच्या दृष्टिकोनातून समाज माध्यमांचे परिणाम समजून घेतल्यास आधुनिक समाजातील मानवी संबंध अधिक गुंतागुंतीचे झाल्याचे दिसते. त्यामुळे समाज माध्यमांचा जबाबदार, नैतिक आणि विवेकी वापर अत्यंत आवश्यक आहे.

मुख्य शब्द: समाज माध्यमे, सामाजिक एकात्मता, मानवी संबंध, डिजिटल संवाद, आभासी समुदाय, सामाजिक भांडवल, माहिती संस्कृती, आधुनिक समाज

प्रस्तावना:
समाज माध्यमांनी आधुनिक जीवनातील संवाद, नातेसंबंध आणि सामाजिक सहभाग यांना नवे स्वरूप दिले आहे. पूर्वी प्रत्यक्ष भेटी, पत्रव्यवहार, सभा, समारंभ आणि स्थानिक समुदाय यांच्या माध्यमातून सामाजिक संबंध दृढ होत असत, परंतु आज डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे संवाद वेगवान, व्यापक आणि सतत उपलब्ध झाला आहे. समाज माध्यमांमुळे व्यक्तीला आपले विचार, भावना, अनुभव आणि मत सार्वजनिकपणे मांडण्याची संधी मिळते. त्यामुळे सामाजिक एकात्मता वाढण्याची शक्यता निर्माण होते, परंतु याच माध्यमांतून गैरसमज, द्वेष, आभासी जवळीक आणि वास्तवातील दुरावा देखील वाढतो. म्हणून समाज माध्यमांचा मानवी संबंधांवर होणारा परिणाम समतोलपणे अभ्यासणे आवश्यक ठरते.
“समाज माध्यमे ही आधुनिक समाजातील सर्वात प्रभावी सामाजिक संस्था म्हणून पुढे आली आहेत. पूर्वी कुटुंब, धर्म, शिक्षणसंस्था, वृत्तपत्रे आणि स्थानिक समुदाय यांच्याकडून समाजमनाची घडण होत असे, आज त्या प्रक्रियेत समाज माध्यमांचा मोठा वाटा आहे.”[1] एखादी घटना, विचार, आंदोलन, बातमी किंवा वैयक्तिक अनुभव काही क्षणांत हजारो-लाखो लोकांपर्यंत पोहोचतो. यामुळे सामाजिक संवादाचे लोकशाहीकरण झाले

आहे. सामान्य व्यक्तीही आता केवळ माहितीचा ग्राहक राहिलेली नाही, तर ती माहिती निर्माण करणारी आणि प्रसारित करणारी घटक बनली आहे.

मार्शल मॅकलुहान यांनी 'Medium is the Message' असा विचार मांडला. त्यांच्या मते, "माध्यम हे केवळ माहिती पोहोचविण्याचे साधन नसून ते समाजाच्या विचारपद्धतीवर आणि जीवनशैलीवर परिणाम करते. समाज माध्यमांच्या संदर्भात हा विचार अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. आज माणूस काय विचार करतो याइतकेच तो कोणत्या माध्यमातून विचार व्यक्त करतो हे महत्त्वाचे झाले आहे."[2] उदाहरणार्थ, एखादी सामाजिक समस्या प्रत्यक्ष सभेत मांडली तर तिचा परिणाम मर्यादित राहू शकतो, परंतु तीच समस्या सोशल मीडियावर चित्रफीत, पोस्ट किंवा मोहिमेच्या रूपाने मांडली तर ती व्यापक सामाजिक चर्चेचा विषय बनू शकते.

समाज माध्यमांचा सर्वांत मोठा साधक परिणाम म्हणजे सामाजिक एकात्मतेला मिळणारे बळ. भौगोलिक अंतर, वर्ग, भाषा, वय आणि संस्कृती यांतील फरक असूनही लोक एकमेकांशी जोडले जातात. स्थलांतरित कामगार, परदेशात राहणारे विद्यार्थी, नोकरीनिमित्त दूर गेलेले कुटुंबीय किंवा वेगवेगळ्या शहरांत राहणारे मित्र समाज माध्यमांद्वारे संपर्कात राहू शकतात. त्यामुळे संबंध टिकून राहण्यास मदत होते. व्हॉट्सॲप गट, फेसबुक समुदाय, ऑनलाइन शैक्षणिक गट, व्यावसायिक नेटवर्क आणि सामाजिक संस्थांचे डिजिटल मंच हे आधुनिक सामाजिक एकात्मतेची नवी रूपे आहेत.

रॉबर्ट पुटनम यांनी "सामाजिक भांडवलाचा विचार मांडताना समाजातील विश्वास, सहकार्य, सहभाग आणि परस्पर संबंध यांना महत्त्व दिले. त्यांच्या दृष्टीने जेव्हा लोक एकमेकांशी जोडले जातात, सामूहिक कार्यात सहभागी होतात आणि परस्पर विश्वास निर्माण करतात, तेव्हा समाज मजबूत होतो."[3] समाज माध्यमे योग्य प्रकारे वापरली तर सामाजिक भांडवल वाढवू शकतात. उदाहरणार्थ, रक्तदानासाठी आवाहन, आपत्तीग्रस्तांसाठी मदत, हरवलेल्या व्यक्तींचा शोध, शैक्षणिक मार्गदर्शन, नोकरीविषयक माहिती आणि सामाजिक उपक्रम यांद्वारे डिजिटल सहकार्य प्रत्यक्ष कृतीत बदलते. अनेकदा एखाद्या रुग्णासाठी रक्त किंवा आर्थिक मदत समाज माध्यमांद्वारे काही तासांत उपलब्ध होते. हे सामाजिक एकात्मतेचे सकारात्मक उदाहरण आहे.

मॅन्युअल कॅस्टेल्स यांनी आधुनिक समाजाला "Network Society" असे म्हटले आहे. त्यांच्या मते, "आधुनिक सत्ता, अर्थव्यवस्था, राजकारण आणि संस्कृती या नेटवर्कच्या माध्यमातून कार्य करतात. समाज माध्यमे ही या नेटवर्क समाजाची प्रमुख साधने आहेत. अरब स्प्रिंगसारख्या राजकीय चळवळी, स्त्रीहक्क चळवळी, पर्यावरण आंदोलन, भ्रष्टाचारविरोधी मोहिमा आणि सामाजिक न्यायाच्या मागण्या या सर्वांमध्ये डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव दिसून येतो."[4] समाज माध्यमे समाजातील उपेक्षित गटांना आवाज देतात. जे विषय मुख्य प्रवाहातील माध्यमांतून दुर्लक्षित राहतात, ते सोशल मीडियावर चर्चेत येऊ शकतात. त्यामुळे लोकशाही सहभागाला नवे व्यासपीठ मिळते.

समाज माध्यमांचा आणखी एक सकारात्मक पैलू म्हणजे ज्ञान आणि माहितीचे लोकशाहीकरण. पूर्वी ज्ञान मिळविण्यासाठी ग्रंथालये, विद्यापीठे किंवा वृत्तपत्रांवर अवलंबून राहावे लागत असे. आज शैक्षणिक व्याख्याने, ऑनलाइन अभ्यासक्रम, तज्ज्ञांची मुलाखत, संशोधन चर्चा आणि विविध भाषांतील माहिती समाज माध्यमांवर सहज उपलब्ध होते. ग्रामीण भागातील विद्यार्थीही यूट्यूब, टेलिग्राम, व्हॉट्सॲप गट किंवा ऑनलाइन व्यासपीठांद्वारे स्पर्धा परीक्षा, शेती, आरोग्य, रोजगार आणि कौशल्यविकास यांची माहिती मिळवू शकतात. त्यामुळे माहितीची मक्तेदारी कमी होते.

मानवी संबंधांच्या दृष्टीनेही समाज माध्यमांनी नवे मार्ग खुले केले आहेत. वाढदिवस, सण, कौटुंबिक कार्यक्रम, वैयक्तिक यश, दुःखद प्रसंग आणि सामाजिक आनंद यांमध्ये लोक ऑनलाइन सहभागी होतात. एखाद्या व्यक्तीच्या आनंदात किंवा दुःखात तत्काळ प्रतिसाद देता येतो. त्यामुळे भावनिक आधाराची एक डिजिटल पातळी तयार होते. विशेषतः वृद्ध व्यक्ती, एकटे राहणारे लोक, अपंग व्यक्ती किंवा घराबाहेर कमी पडणारे लोक यांच्यासाठी समाज माध्यमे संवादाचे महत्त्वाचे साधन ठरू शकतात.

परंतु या साधक परिणामांबरोबरच समाज माध्यमांचे बाधक परिणामही गंभीर आहेत. शॅरी टर्कल यांनी Alone Together या ग्रंथात सांगितले आहे की, "तंत्रज्ञानाने माणसे जोडली जात असली तरी ती भावनिकदृष्ट्या एकाकी होत आहेत. ऑनलाइन संवाद सतत चालू असतो, पण प्रत्यक्ष संवाद, मनमोकळेपणा, सहानुभूती आणि भावनिक खोली कमी होत जाते. माणूस अनेक मित्रांच्या संपर्कात असतो, परंतु खरी जवळीक आणि समजूतदार नाते कमी होऊ शकते. 'लाईक', 'कॉमेंट' आणि 'शेअर' यामुळे संबंधांचे मोजमाप बाह्य प्रतिसादांवर होऊ लागते."[5]

झिग्मुंट बौमन यांनी आधुनिक समाजाला 'Liquid Modernity' म्हणजे सतत बदलणारा, अस्थिर आणि प्रवाही समाज असे म्हटले आहे. समाज माध्यमांवरील संबंधही अनेकदा असेच प्रवाही आणि अस्थिर असतात. लोक सहज जोडले जातात आणि सहज दूर होतात. मैत्री, प्रेम, विश्वास, संवाद आणि मतभेद यांना संयमाची गरज असते, पण डिजिटल जगात त्वरित प्रतिसाद, तत्काळ मत आणि झटपट निर्णय यांचा प्रभाव वाढतो. त्यामुळे संबंधांमध्ये स्थैर्य कमी होण्याचा धोका निर्माण होतो. समाज माध्यमांमधील सर्वात गंभीर समस्या म्हणजे खोटी माहिती आणि अफवा. एखादी चुकीची बातमी, छायाचित्र किंवा व्हिडिओ सत्यापनाविना प्रसारित झाल्यास समाजात भीती, द्वेष किंवा गोंधळ निर्माण होऊ शकतो. धार्मिक, जातीय, राजकीय किंवा प्रादेशिक संवेदनशील विषयांवर चुकीची माहिती पसरल्यास सामाजिक एकात्मतेला मोठा धोका निर्माण होतो. अनेकदा लोक माहितीची सत्यता न तपासता ती पुढे पाठवतात. त्यामुळे समाज माध्यमे एकात्मतेचे साधन न राहता विभाजनाचे साधन बनतात.

द्वेषपूर्ण भाषा, ट्रोलिंग आणि सायबर छळ ही समाज माध्यमांची आणखी एक बाधक बाजू आहे. व्यक्ती आपली ओळख लपवून इतरांवर वैयक्तिक टीका, अपमान, धमकी किंवा बदनामी करू शकते. विशेषतः महिला, अल्पसंख्याक, सामाजिक कार्यकर्ते, पत्रकार आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यक्तींना ऑनलाइन छळाला सामोरे जावे लागते. यामुळे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य असूनही अनेक लोक भीतीमुळे आपले मत मांडण्यापासून दूर राहतात. "अशा परिस्थितीत समाज माध्यमे मुक्त संवादाऐवजी मानसिक दडपणाचे क्षेत्र बनतात. समाज माध्यमांमुळे 'Echo Chamber' आणि 'Filter Bubble' ही समस्या निर्माण होते. व्यक्ती ज्या विचारांशी सहमत असते, त्याच प्रकारची माहिती तिला वारंवार दिसते. विरोधी मतांशी संवाद कमी होतो. त्यामुळे विचारांची व्यापकता कमी होते आणि मतांमध्ये कट्टरता वाढू शकते."[6] उदाहरणार्थ, राजकीय विचारांच्या बाबतीत एका गटातील लोक फक्त आपल्या गटाशी संबंधित बातम्या, भाष्ये आणि व्हिडिओ पाहतात. परिणामी इतर विचारसरणीच्या लोकांविषयी अविश्वास किंवा द्वेष निर्माण होतो. हे सामाजिक एकात्मतेसाठी धोकादायक आहे.

कुटुंबव्यवस्थेवरही समाज माध्यमांचा प्रभाव मिश्र स्वरूपाचा आहे. एका बाजूला कुटुंबातील सदस्य डिजिटल माध्यमांतून संपर्कात राहतात, परंतु दुसऱ्या बाजूला घरात एकत्र बसूनही प्रत्येक व्यक्ती मोबाईलमध्ये गुंतलेली असते. प्रत्यक्ष संवाद, एकत्र भोजन, कौटुंबिक चर्चा आणि भावनिक सहभाग कमी होऊ शकतो. पालक आणि मुलांमधील संवादात पिढीगत अंतर वाढते. मुलांच्या विचारविश्वावर समाज माध्यमांचा मोठा प्रभाव पडतो,

परंतु पालकांना त्या डिजिटल संस्कृतीची पूर्ण माहिती नसते. त्यामुळे समजुतीऐवजी संघर्ष वाढू शकतो. "डिजिटल व्यसन ही आधुनिक समाजातील गंभीर समस्या बनली आहे. सतत नोटिफिकेशन पाहणे, पोस्टला किती प्रतिसाद मिळाला हे तपासणे, इतरांच्या जीवनाशी स्वतःची तुलना करणे, रील्स किंवा व्हिडिओंमध्ये वेळ घालवणे यामुळे मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतो."[7] आत्मसन्मान कमी होणे, असुरक्षितता, चिंता, नैराश्य, झोपेचा अभाव आणि एकाग्रतेचा अभाव या समस्या वाढतात. विशेषतः तरुणांमध्ये बाह्य मान्यता मिळविण्याची तीव्र इच्छा निर्माण होते. त्यामुळे मानवी संबंधांचा नैसर्गिकपणा कमी होऊ शकतो.

दानाह बॉयड यांनी तरुणांच्या नेटवर्क जीवनाचा अभ्यास करताना दाखवून दिले की युवक समाज माध्यमांचा वापर केवळ मनोरंजनासाठी करत नाहीत, तर स्वतःची ओळख तयार करण्यासाठी, मित्रांशी जोडले राहण्यासाठी आणि सामाजिक जग समजून घेण्यासाठी करतात. त्यामुळे समाज माध्यमांकडे केवळ नकारात्मक दृष्टीने पाहणे योग्य नाही. तरुणांना डिजिटल जगाची गरज आहे, परंतु त्यांना डिजिटल साक्षरता, नैतिकता, माहिती पडताळणी आणि मर्यादित वापर यांचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे. समाज माध्यमे सामाजिक न्यायासाठीही महत्त्वाची ठरू शकतात. जातीय अन्याय, लैंगिक भेदभाव, पर्यावरणीय संकट, शिक्षणातील विषमता, आरोग्य सुविधा, शेतकरी प्रश्न आणि कामगारांचे प्रश्न समाज माध्यमांवर मांडले गेले की समाजाचे लक्ष त्याकडे वेधले जाते. अनेक वेळा मुख्य प्रवाहातील माध्यमांकडून दुर्लक्षित घटना सोशल मीडियामुळे राष्ट्रीय चर्चेत येतात. त्यामुळे उपेक्षितांचा आवाज अधिक दृश्यमान होतो. हा लोकशाहीचा सकारात्मक विस्तार मानला जाऊ शकतो.

तथापि, डिजिटल माध्यमांतील सक्रियता नेहमीच प्रत्यक्ष सामाजिक बदलात परिवर्तित होते असे नाही. अनेकदा लोक पोस्ट शेअर करून किंवा हॅशटॅग वापरून स्वतःला सामाजिकदृष्ट्या सक्रिय समजतात, परंतु प्रत्यक्ष कृतीत सहभाग घेत नाहीत. याला काही अभ्यासक 'Slacktivism' असे म्हणतात. म्हणजेच डिजिटल पाठिंबा असतो, पण प्रत्यक्ष सामाजिक बांधिलकी कमी असते. त्यामुळे समाज माध्यमांवरील जागृती प्रत्यक्ष समाजपरिवर्तनात रूपांतरित करण्यासाठी संघटित कृती, संवाद आणि सातत्य आवश्यक आहे. समाज माध्यमांच्या संदर्भात भारतीय समाजाची परिस्थिती विशेष लक्षात घेण्यासारखी आहे. भारतात भाषा, धर्म, जात, प्रदेश, वर्ग आणि संस्कृतीची प्रचंड विविधता आहे. या विविधतेत समाज माध्यमे एकात्मतेचे मोठे साधन ठरू शकतात. मराठी, हिंदी, तमिळ, बंगाली, उर्दू अशा विविध भाषांतील लोक आपली संस्कृती आणि विचार मांडू शकतात. परंतु याच विविधतेचा गैरवापर करून जातीय किंवा धार्मिक द्वेष पसरविण्याचा धोका देखील असतो. म्हणून डिजिटल जबाबदारी ही आधुनिक नागरिकत्वाचा भाग मानली पाहिजे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षण, संघटन आणि संघर्ष यांना सामाजिक परिवर्तनाचे साधन मानले. आधुनिक काळात समाज माध्यमे या तिन्ही प्रक्रियांना डिजिटल आधार देऊ शकतात. शिक्षणासाठी माहिती उपलब्ध होते, संघटनासाठी ऑनलाइन समुदाय तयार होतात आणि संघर्षासाठी जनमत निर्माण होते. परंतु आंबेडकरांनी ज्या विवेक, समता आणि बंधुतेवर भर दिला, तो समाज माध्यमांच्या वापरात असणे आवश्यक आहे. अन्यथा डिजिटल संवादही पूर्वग्रह आणि विषमतेचे साधन बनू शकतो. महात्मा गांधींच्या दृष्टीने संवाद, सत्य आणि अहिंसा ही सामाजिक जीवनाची मूलभूत मूल्ये होती. समाज माध्यमांच्या युगात ही मूल्ये अधिक महत्त्वाची ठरतात. पोस्ट लिहिताना सत्यता, मत व्यक्त करताना अहिंसक भाषा आणि मतभेद असतानाही संवादाची तयारी आवश्यक आहे. जर समाज माध्यमे सत्याऐवजी अफवा, संवादाऐवजी अपमान आणि एकात्मतेऐवजी द्वेष पसरवू लागली, तर ती समाजासाठी घातक ठरतात. समाज माध्यमांचा योग्य उपयोग करण्यासाठी डिजिटल साक्षरता अत्यंत आवश्यक आहे. माहितीची पडताळणी करणे, स्रोत तपासणे,

वैयक्तिक गोपनीयता जपणे, द्वेषपूर्ण सामग्री टाळणे, कायदेशीर जबाबदारी समजून घेणे आणि मर्यादित वापर करणे या गोष्टी शिकविल्या पाहिजेत. शाळा, महाविद्यालये, कुटुंब, शासन आणि स्वयंसेवी संस्था यांनी डिजिटल नैतिकतेचे शिक्षण देणे गरजेचे आहे.

एकूणच समाज माध्यमे ही ना पूर्णपणे वरदान आहेत, ना पूर्णपणे संकट. ती एक शक्तिशाली सामाजिक साधन आहेत. त्यांचा परिणाम वापरकर्त्यांच्या विचारांवर, मूल्यांवर आणि सामाजिक जबाबदारीवर अवलंबून असतो. समाज माध्यमे सामाजिक एकात्मता वाढवू शकतात, मानवी संबंधांना आधार देऊ शकतात आणि लोकशाही संवादाला बळ देऊ शकतात. परंतु त्याच वेळी ती नात्यांतील कृत्रिमता, मानसिक ताण, सामाजिक विभाजन आणि असत्य माहितीचे माध्यमही बनू शकतात. म्हणून आधुनिक समाजाने तंत्रज्ञानाला नाकारण्याऐवजी त्याचा विवेकी, मानवी आणि नैतिक वापर करण्याची संस्कृती विकसित केली पाहिजे.

निष्कर्ष:

समाज माध्यमांनी आधुनिक समाजातील संवाद, सामाजिक एकात्मता आणि मानवी संबंधांचे स्वरूप मूलभूत पातळीवर बदलले आहे. या माध्यमांमुळे व्यक्तींना अभिव्यक्ती, माहिती, सामाजिक सहभाग आणि परस्पर साहाय्याची नवी संधी मिळाली आहे. सामाजिक चळवळी, शैक्षणिक उपक्रम, आपत्तीतील मदत आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यांमध्ये समाज माध्यमांची भूमिका सकारात्मक आहे. परंतु खोटी माहिती, द्वेषपूर्ण भाषा, डिजिटल व्यसन, एकाकीपणा, संबंधांतील कृत्रिमता आणि सामाजिक ध्रुवीकरण ही त्यांची गंभीर आव्हाने आहेत. मॅकलुहान, पुटनम, कॅस्टेल्स, टर्कल, बॉयड आणि बौमन यांचे विचार लक्षात घेतल्यास समाज माध्यमांचा परिणाम बहुआयामी असल्याचे स्पष्ट होते. त्यामुळे समाज माध्यमांचा वापर केवळ तांत्रिक कौशल्याने नव्हे, तर सामाजिक जबाबदारी, नैतिकता, विवेक आणि मानवी संवेदनशीलता यांसह करणे आवश्यक आहे. डिजिटल जग मानवी एकात्मतेचे साधन व्हावे, विभाजनाचे नव्हे.

संदर्भ सूची:

1. निताळे, विनोद, भटकर, सुधीर, सोरडे, गोपी. माध्यमे आणि सामाजिक बदल. अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव, 2017,
2. बोराटे, योगेश. सोशल मीडिया. अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव, 2019,
3. McLuhan, Marshall. Understanding Media: The Extensions of Man. McGraw-Hill, 1964, Page No.
4. Castells, Manuel. Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age. Polity Press, 2012, Page No.
5. Turkle, Sherry. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. Basic Books, 2011, Page No.
6. दिवटे, मोहन. जनसंपर्क आणि प्रसार माध्यमे. मुक्तरंग प्रकाशन, लातूर, 2021,
7. नाडगोंडे, गुरुनाथ. समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे. कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, 1980,